

ЧАНИШЕВА А. Р.,кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 349.1

ОСНОВНІ ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

У статті обґрунтовується існування цивільних організаційних відносин та цивільних організаційних правовідносин. Досліджуються основні організаційні зобов'язання як елемент зобов'язальних відносин. Формулюються пропозиції про внесення змін і доповнень до актів чинного законодавства в частині регулювання зазначених зобов'язань.

Ключові слова: зобов'язання, зобов'язальні відносини, основні зобов'язання, організаційні зобов'язання.

В статье обосновывается существование гражданских организационных отношений и гражданских организационных правоотношений. Исследуются основные организационные обязательства как элемент обязательственных отношений. Формулируются предложения по внесению изменений и дополнений в акты действующего законодательства в части регулирования указанных обязательств.

Ключевые слова: обязательства, обязательственные отношения, основные обязательства, организационные обязательства.

The existence of organizational civil relations and organizational civil relationships is substantiated in the article. The basic organizational obligations as an element of relations of obligations are researched in the article. Proposals on amendments and additions to the acts of the legislation in force regarding regulation of these obligations were formulated.

Key words: obligations, relations of obligations, basic obligations, organizational obligations.

Вступ. При розробці та прийнятті Цивільного кодексу України 2003 р. переважно було збережено визначення предмета цивільного законодавства, яке містилось в Основах цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік 1961 р. і Цивільному кодексі УРСР 1963 р. Але уже в наукових дослідженнях, що здійснювались науковцями-цивілістами на базі кодифікованих законодавчих актів 60-х рр. минулого століття, була помічена невідповідність легальних визначень предмета цивільного законодавства, з одного боку, і реального змісту згаданих вище Основ, цивільних кодексів союзних республік, інших актів цивільного законодавства – з іншого. Виявилось, що цивільне законодавство регулює не тільки майнові та особисті немайнові відносини, а й відносини, які не можна віднести ані до категорії майнових, ані до категорії особистих немайнових.

Висунута і обґрунтована О. Красавчиковим ідея про організаційні відносини у сфері дії цивільного права [1, с. 53–57; 2, с. 12–14] стала засобом усунення суперечності між легальним визначенням предмета цивільного права і реальним змістом кодифікованих актів цивільного законодавства у радянський період і у цей час. Ця ідея настільки була плідною,

що заслуговувала на загальну підтримку. Проте вона була сприйнята далеко не всіма науковцями-цивілістами. О. Іоффе писав, що О. Красавчиков організованість, що складає невід'ємну властивість суспільних явищ, посиляючись на конкретні способи правової організації майнових відносин, «відсікає від останніх і оголошує окремим цивільно-правовим суспільним відношенням» [3, с. 264]. Цю думку нині повторює Т. Ліюхан [4].

Все ж таки більшість науковців-цивілістів стали на позицію визнання цивільними деяких організаційних відносин, що засновані на майновій самостійності, вільному волевиявленні та юридичній давності. Це А. Биков [5, с. 53], Н. Клейн [6, с. 73], Б. Пугінський [7, с. 97], Є. Вавілін [8, с. 27], Б. Гонгало [9, с. 19], Л. Данілова [10, с. 12]. З українських науковців цю позицію обґрунтовує Р. Майданик [11, с. 41; 12, с. 105]. Про визнання ідеї цивільних організаційних відносин, цивільних організаційних правовідносин і цивільних організаційних зобов'язань свідчить захист О. Ізбаш кандидатської дисертації на тему «Організаційні цивільні правовідносини при здійсненні авторських прав» [13].

Постановка завдання. Метою статті є виокремлення основних організаційних зобов'язань у структурі зобов'язальних відносин.

Результати дослідження. Учасники цивільних відносин своєю угодою можуть обмежити свою свободу на укладення договору, уклавши так званий попередній договір, як це передбачено ст. 635 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України. Попередній договір – це цивільний організаційний договір. У науці визнається, що на підставі такого договору виникають організаційні правовідносини, які є зобов'язаннями [14, с. 10]. На підставі такого договору виникають два основних простих зустрічних цивільних організаційних зобов'язання щодо укладення його сторонами в майбутньому основного (майнового) договору. Зміст кожного з таких зустрічних зобов'язань є ідентичним, якщо не враховувати тієї обставини, що уже під час укладання основного договору, тобто у процесі виконання простих зустрічних організаційних зобов'язань, кожна зі сторін попереднього договору повинна взяти на себе обов'язки, що не можуть бути тотожними обов'язкам іншої сторони. Зміст основних простих зустрічних організаційних зобов'язань, що виникають на підставі попереднього договору, конкретизується у ст. 635 ЦК України. Кожна зі сторін зобов'язується укласти основний договір на умовах, встановлених попереднім договором (ч. 1 ст. 635 ЦК України). Це законодавче положення варто інтерпретувати і як вимогу до змісту попереднього договору (визначення умов основного договору є істотною умовою попереднього договору), і як визначення змісту простих зустрічних основних зобов'язань, що виникають на підставі попереднього договору. Стаття 182 Господарського кодексу (далі – ГК) України передбачає, що в попередньому договорі повинні міститись умови, які дозволяють визначити предмет та інші істотні умови основного договору. Відповідно, збагачується і зміст простих зобов'язань, що виникають на підставі попереднього договору. Щоправда, якщо попередній договір буде давати змогу визначити усі істотні умови основного договору, потреба в укладанні основного договору зникає. До змісту простих зустрічних зобов'язань, що виникають на підставі попереднього договору, входить, перш за все, обов'язок сторін укласти відповідний основний договір. Із абзацу першого ч. 1 ст. 635 ЦК України випливає, що строк, упродовж якого має бути укладений основний договір, встановлюється договором. Положенням абзацу другого ч. 1 ст. 635 ЦК України передбачається можливість обмеження цього строку законом. Ця можливість деталізована в ч. 1 ст. 182 ГК України, згідно з якою основний договір має бути укладений не пізніше одного року після укладення попереднього договору. Сплив цього строку припиняє зобов'язання, що виникло на підставі попереднього договору. Під зобов'язанням розуміється складне зобов'язання, яке включає два простих зустрічних організаційних зобов'язання. Але зазначене зобов'язання не припиняється, якщо будь-яка зі сторін до спливу встановленого договором строку направить другій стороні пропозицію про укладення основного договору (ч. 3 ст. 635 ЦК України). Відсутність вказівки в ч. 3 ст. 635 ЦК України на те, що зазначений строк може бути встановлений не тільки договором, а й законом, породжує колізію між ч. 3 ст. 635 ЦК України, з одного боку, і ч. 1 ст. 635 ЦК України та ч. 1 ст. 182 ГК України – з іншого. Для усунення цієї колізії ч. 3 ст. 635 ЦК України після слів «попереднім договором» варто доповнити словами «або законом».

Прості основні організаційні зобов'язання, що виникають на підставі попередніх договорів, і відповідні складні основні організаційні зобов'язання є повноцінними цивільними зобов'язаннями. Тому передбачається можливість примушення до виконання обов'язків, що складають зміст таких зобов'язань (ч. 3 ст. 182 ГК України). Стосовно організаційних зобов'язань, на які Господарський кодекс України не поширюється, примушення до їх виконання можливе на підставі загального правила п. 5 ч. 2 ст. 16 ЦК України. Оскільки існує проблема визнання положень ч. 2 ст. 16 ЦК України такими, що встановлюють норми прямої дії, ст. 635 ЦК України доцільно було б доповнити положенням про можливість примушення сторін, що уклали попередній договір, до виконання обов'язку укласти основний договір у судовому порядку. Порушення простих основних організаційних зобов'язань, що виникають на підставі попередніх договорів, тягне за собою відшкодування винною стороною збитків, завданих ухиленням від виконання зазначених зобов'язань (ч. 2 ст. 635 ЦК України). Оскільки тут йдеться про цивільні зобов'язання, то на них поширюються положення Цивільного кодексу України про забезпечення виконання зобов'язань. Сутності таких організаційних зобов'язань буде суперечити забезпечення їхнього виконання задатком, заставою, порукою, притриманням. Проте є можливим їх забезпечення неустойкою та гарантією. А додаткові зобов'язання щодо відшкодування збитків і сплати неустойки, що виникають на підставі попередніх договорів, можуть забезпечуватись також заставою і порукою.

В силу зобов'язання укладаються публічні договори. Такі зобов'язання є організаційними, оскільки в них немає будь-якого майнового змісту. Підставою виникнення такого зобов'язання є звернення будь-якої особи до підприємця з пропозицією укласти договір. Щоправда, ч. 1 ст. 639 ЦК України породжує певні сумніви у тому, що звернення особи до підприємця є єдиною підставою виникнення зобов'язань, про які йдеться, оскільки в цьому законодавчому положенні публічний договір визначається як такий, в якому одна сторона – підприємець – взяла на себе обов'язок здійснювати продаж товарів, виконання робіт або надання послуг кожному, хто до неї звернеться. Проте положення ч. 4 ст. 633 ЦК України, яким забороняється необгрунтована відмова від укладання публічного договору і встановлюється відповідальність за порушення цієї заборони, свідчать про те, що факт прийняття підприємцем на себе обов'язку, про який йдеться у ч. 1 ст. 635 ЦК України, не є умовою виникнення організаційного зобов'язання щодо укладання публічного договору. Мається на увазі, що, здійснюючи підприємницьку діяльність, особа повинна дотримуватись вимог ст. 24 Конституції України, яка забороняє привілеї чи обмеження з дискримінаційних мотивів, і ст. 13 ЦК України, яка встановлює межі здійснення цивільних прав. Тому із ч. 1 ст. 635 ЦК України доцільно було б виключити вказівку за те, що сторона-підприємець узяла на себе відповідний обов'язок.

Основне організаційне зобов'язання щодо укладання публічного договору є одностороннім. До його змісту входить обов'язок сторони-підприємця укласти договір на вимогу споживача чи іншої особи. Цьому обов'язку кореспондує суб'єктивне право особи, що звернулася до підприємця з пропозицією укласти договір, на укладання такого договору. Суб'єктивне право на укладання публічного договору захищається шляхом звернення до суду з вимогою про спонукання зобов'язаної сторони до укладання договору. Така вимога буде ґрунтуватись на п. 5 ч. 2 ст. 16 ЦК України, яким передбачено такий спосіб захисту цивільного права як примусове виконання обов'язку в натурі. Щоправда, використання особою такого способу захисту права може набути ознак проблемності з огляду на те, що наслідком необгрунтованої відмови підприємця від укладання публічного договору, відповідно до ч. 4 ст. 633 ЦК України, є відшкодування збитків. Але Цивільний кодекс України, інші акти цивільного законодавства встановлюють численні спеціальні правила про відшкодування збитків. Вони не можуть інтерпретуватись так, що виключають застосування інших наслідків порушення цивільних обов'язків, які встановлені ст.ст. 610–625 ЦК України чи іншими положеннями, зокрема, тими, що передбачають виконання цивільного обов'язку в натурі. Отже, примушення до виконання в натурі обов'язку укласти публічний договір є можливим.

До змісту організаційного зобов'язання щодо укладання публічного договору входить і обов'язок підприємця дотримуватись вимог до змісту публічних договорів, які встановлені в

інтересах споживачів. Ст. 18 Закону України «Про захист прав споживачів» забороняє продавцям (виконавцям, виробникам) включати до договорів зі споживачами умови, які є несправедливими, дає визначення несправедливих умов і зазначає окремі види таких умов. Згідно з ч. 5 ст. 18 названого Закону, положення договору, визнане несправедливим, може бути змінено або визнано недійсним. Це законодавче положення є невизначеним. Воно формулює правову норму, в гіпотезі якої йдеться про «визнання» положення договору несправедливим. Проте важко з'ясувати, хто ж буде визнавати його несправедливим. У диспозиції цієї норми йдеться про визнання такого положення недійсним. Це є підставою для висновку про визнання таких положень як оспорюваних частин відповідних правочинів недійсними судом. Відповідно до законодавчої і судової практики, що склалась, недійсними визнаються частини правочинів (умови договорів, чи, за термінологією згаданого Закону, «положення договорів»). Але ж таке визнання тягне за собою відповідну зміну змісту не тільки організаційного зобов'язання щодо укладання основного договору, а і майнового зобов'язання, що виникло на підставі майнового договору.

Оскільки зловживання монополією на ринку забороняється і тягне встановлену законом відповідальність (ч. 3 ст. 13 Закону України «Про захист економічної конкуренції»), суб'єкт господарювання, що займає таке становище, не може повністю або частково відмовлятися від придбання або продажу товару за відсутності альтернативних джерел продажу чи придбання (п. 5 ч. 2 тієї ж статті). Відтак, за відповідних умов, за наявності пропозиції щодо укладення договору виникає організаційне зобов'язання щодо укладання відповідного договору. Зміст такого зобов'язання складає обов'язок суб'єкта господарювання, що посідає монополію на ринку, укласти договір і суб'єктивне право іншої особи, що кореспондує зазначеному обов'язку. Таке зобов'язання є одностороннім, оскільки стосовно нього немає такого зобов'язання, яке могло б бути визнане зустрічним.

П. 1 ст. 10 Закону України «Про природні монополії» на суб'єктів природних монополій покладається обов'язок забезпечувати на недискримінаційних умовах продаж вироблених ними товарів споживачам. Цей обов'язок включає до себе й обов'язок укладати договори зі споживачами, які звернулись із пропозицією укласти договір. У разі такого звернення виникає організаційне зобов'язання. Воно є одностороннім. Суб'єкт природної монополії може бути примушений до виконання в натурі обов'язку укласти договір, що входить до змісту зазначеного зобов'язання.

Обов'язковим є укладення договорів про надання житлово-комунальних послуг. Такі обов'язки покладаються Законом України «Про житлово-комунальні послуги» на споживачів (ч. 3 ст. 20), виконавців (ч. 2 ст. 21), виробників (ч. 2 ст. 22), балансоутримувачів (ч. 2 ст. 24). На підставі зазначених законодавчих положень виникають прості основні організаційні зобов'язання, зміст яких складають обов'язки відповідних осіб і суб'єктивні права, що кореспондують зазначеним обов'язкам. Взаємні прості організаційні зобов'язання утворюють складні (двосторонні) основні організаційні зобов'язання.

Обов'язок власників, наймачів, користувачів житлових будинків, земельних ділянок укладати договори на вивезення побутових відходів передбачено ч. 2 ст. 35 Закону України «Про відходи». На підставі цього законодавчого положення виникають прості (односторонні) організаційні зобов'язання щодо укладення договорів на вивезення побутових відходів. Інша сторона таких зобов'язань (сторона, якій надається суб'єктивне право на укладення договору) визначається (уповноважується) органом місцевого самоврядування (ч. 3 ст. 35 Закону України «Про відходи»). Ця особа визначається актом органу місцевого самоврядування. Відтак особа, що здійснює збирання і перевезення побутових відходів, також несе обов'язок укладати відповідні договори. Цей обов'язок також існує в простому основному організаційному зобов'язанні. Такі зобов'язання разом із зобов'язаннями, в яких власники, наймачі, користувачі житлових будинків, земельних ділянок несуть обов'язок укладати договори на вивезення побутових відходів, утворюють складні основні двосторонні зобов'язання щодо укладення договорів на вивезення побутових відходів.

Організаційні зобов'язання щодо укладення державних контрактів виникали у ситуаціях, коли виконання державного замовлення є обов'язковим для його виконавців. Та-

кими, зокрема, були державні підприємства, установи, організації, акціонерні товариства, в статутному капіталі яких контрольний пакет акцій належить державі, а також суб'єкти господарської діяльності всіх форм власності, що є монополістами на відповідному ринку продукції, якщо виконання державного замовлення не спричиняє їм збитків (ч. 8 ст. 2 Закону України «Про державне замовлення для задоволення пріоритетних державних потреб»). Такі зобов'язання були простими односторонніми. У них виконавці державного замовлення несли обов'язок укладати державні контракти, а державні замовники, визначені названим Законом, мали суб'єктивне право на укладення таких контрактів. Нині вказаний Закон втратив чинність. Такі ж зобов'язання виникають на підставі Закону «Про державний матеріальний резерв», якщо виконання державного замовлення є обов'язковим для виконавця згідно з ч. 2 ст. 11 цього Закону.

Характер цивільних організаційних відносин мають відносини щодо організації та проведення торгів на біржах, аукціонах, а також конкурсах. Цивільний кодекс України (ст. 650) встановлює лише одну бланкетну правову норму, що стосується укладання договорів «на біржах, аукціонах, конкурсах тощо». Тому детально ці відносини регулюються спеціальними актами законодавства.

Закон України «Про здійснення державних закупівель» текстуально не закріплює правової норми, яка б покладала на замовника й учасників відповідних процедур обов'язок укласти договір про закупівлю. Але такі обов'язки у відповідних випадках випливають із названого Закону. Так, замовник в оголошенні про проведення процедури закупівлі та в документації конкурсних торгів може встановити вимоги щодо надання забезпечення пропозиції конкурсних торгів. За таких умов пропозиція узагалі не допускається до конкурсних торгів, якщо забезпечення не надано. До закінчення строку на подання пропозицій учасник конкурсних торгів може відкликати свою пропозицію, і це не тягне для нього будь-яких несприятливих наслідків, оскільки до цього не виникає будь-яке зобов'язання. Але після цього моменту відкликання пропозиції, непідписання договору про закупівлю учасником, що став переможцем торгів, ненадання переможцем процедури торгів забезпечення виконання договору про закупівлю тягне за собою втрату права учасника на повернення наданого забезпечення пропозиції конкурсних торгів (ч. 3 ст. 24 Закону України «Про здійснення державних закупівель»). Схожі правила містять й інші акти законодавства, що встановлюють порядок проведення аукціонів, конкурсів тощо. Встановлення правила про втрату права на повернення забезпечення пропозиції конкурсних торгів свідчить про те, що законодавець визнає, що з моменту спливу строку надання пропозицій вважається вчиненим правочин під відкладальною умовою, згідно з яким, у разі визнання учасника переможцем торгів, виникає просте основне організаційне зобов'язання, в якому учасник несе обов'язок укласти договір. Водночас (із моменту надіслання замовником переможцю торгів повідомлення про акцепт пропозиції конкурсних торгів) такий самий обов'язок виникає на стороні замовника. Він входить до змісту зустрічного простого основного організаційного зобов'язання. Ці два зустрічних простих основних організаційних зобов'язання утворюють складне основне організаційне зобов'язання щодо укладення договору про закупівлю.

Серед організаційних цивільно-правових відносин О. Красавчиков виокремлював організаційно-інформаційні правовідносини, в формі яких здійснюється обмін інформацією. Із цим здебільшого варто погодитись, уточнивши, що надання однією стороною іншій стороні інформації не обов'язково повинно здійснюватись у порядку обміну нею. Організаційно-інформаційні зобов'язання можуть існувати як односторонні – без зустрічного зобов'язання щодо надання інформації. Якщо ж інформація надається за плату, при цьому зобов'язання щодо надання інформації набуває нового характеру, бо інформація передається як товар, про вартість якого сторони домовились.

Організаційно-інформаційні зобов'язання зазвичай є допоміжними. Проте ст. 700 ЦК України і ст. 15 Закону України «Про захист прав споживачів» [261] дають нам зразки основних організаційно-інформаційних зобов'язань. Ці зобов'язання є односторонніми. Їхній зміст складає обов'язок підприємця, що здійснює роздрібну торгівлю чи укладає інші до-

говори зі споживачами, ще до укладення договору, маючи на увазі перспективу його укладення, надати встановлену законом інформацію, зокрема, надати можливість оглянути товар, показати його властивості, продемонструвати, як треба користуватися ним тощо. Цим обов'язкам кореспондують суб'єктивні права споживача (покупця). Порушення підприємцем обов'язків, що складають зміст зобов'язання, що розглядається, тягне цивільну відповідальність як у разі, коли договір на виконання зазначеного зобов'язання було укладено, так і незалежно від його укладення, чим підтверджується самостійність таких зобов'язань як основних. Зокрема, надання повної і достовірної інформації про товар у місці його продажу кваліфікується у ст. 700 ЦК України як ухилення від укладення договору і дає споживачеві (покупцеві) право на відшкодування збитків.

Висновки. Можна зробити висновок про те, що організаційні відносини в складі предмета цивільного права все-таки існують. Певні, зазначені в цій статті організаційні відносини здатні набувати правової форми основних організаційних зобов'язань. Останні є елементом структури зобов'язальних відносин.

Список використаних джерел:

1. Красавчиков О. Гражданские организационно-правовые отношения // Советское государство и право. – 1966. – № 10. – С. 50–57.
2. Красавчиков О. Советское гражданское право // Под ред. О. Красавчикова. – М.: Юридическая лит-ра, 1988.
3. Иоффе О. Избранные труды по гражданскому праву: Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права» / О. Иоффе. – М.: Статут, 2000. – 776 с.
4. Люхан Т. Организационные отношения в предмете гражданского права РФ: Проблема определения правового статуса // Сибирский юридический вестник. – 2000. – № 4. – С. 58–60.
5. Быков А. План и хозяйственный договор / А. Быков. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1975. – 158 с.
6. Клейн Н. Организация договорно-хозяйственных связей / Н. Клейн. – М., 1976. – 192 с.
7. Пугинский Б. Коммерческое право России / Б. Пугинский. – М.: Зерцало, 2009. – 350 с.
8. Вавилин Е. Осуществление и защита гражданских прав / Е. Вавилин. – М.: Волтерс Клувер, 2009. – 225 с.
9. Гонгало Б. Предмет гражданского права // Проблемы частного права. Сборник статей. – М.: Институт частного права, 2003. – С. 3–23.
10. Данилова Л. Организационные гражданско-правовые договоры / Л.Я. Данилова // Законы России: опыт, анализ, практика. – 2009. – № 1. – С. 11–19.
11. Майданик Р. Система гражданского права Украины: Организационные и имущественные отношения // Гражданское право в системе права : Материалы Международной научно-практической конференции (в рамках Ежегодных цивилистических чтений) (Алматы, 17–18 мая 2007 г.). – Алматы, 2007. – С. 40–43.
12. Майданик Р. Цивільне право: загальна частина. Т.1. Вступ до цивільного права / Р. Майданик. – Київ: Алерта, 2012. – 472 с.
13. Избаш О. Організаційні цивільні правовідносини, що виникають при здійсненні авторських прав: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / О. Избаш ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». – Одеса, 2013. – 20 с.
14. Добкіна К., Ключева Є. Місце попереднього договору в системі цивільно-правових правовідносин // Підприємництво, господарство і право. – 2015. – № 5. – С. 8–11.

